

Põlevkivitööstuse kujutamisest ajakirjas Looming aastail 1940–1956

ELLE-MARI TALIVEE

Ida-Virumaalt pärit kirjanik Maarja Pärtna on oma värskes proosaluulekogus kirjutanud:

Kannan südame siseküljel murtud maastikku nagu sõrmega udusele aknaklaasile joonistatud panoraami. Põlevkivikarjääri neelatud külade, kuivendatud rabade, reostatud jõgede hääletuid paigahaavu, mille vereurmadesse tuleviku tuul külvab ülestõusmise lootust. Vägivallale otsa vaadates toetun toibumisvõimele, lakkamatule elujanule, oskusele võrsuda seal, kus teised veel ei võrsu. (Pärtna 2022: 71)

Pärtna on ühe hingetõmbega maininud mitut eelkõige nõukogude ajal põlevkivitööstuse löödud haava Eesti maastikesse. Siinse artikli eesmärk on vaadelda seda, kuidas ulatuslikke keskkonnaprobleeme tekitama hakanud põlevkivitööstust on erinevail perioodidel õigustatud: põlevkivi kui rahvuslik uhkus või okupatsiooni-võimule tähtis maavara on saja aasta jooksul rohkesti kõlapinda saanud, ent enamasti on vähe kajastatud selle tööstusharu probleeme, mida mainib Pärtna, kes on tänapäevalgi pigem erand. Artikkel keskendub sellele, kuidas pärast Eesti okupeerimist Nõukogude Liidu poolt 1940. aastal hakati ajakirjas Looming kujutama intensiivistunud põlevkivi kaevandamist.

Looming esindab nn nõukogude põlevkivikirjanduse üht fragmenti, olles seejuures kindlasti esinduslik näide põlevkivipropagandast, mida ilmus ajalehtedes, eraldi raamatutena, trükistes jm – tegemist oli ikkagi väärrika, pika traditsiooniga kirjandusajakirjaga, mida ei suletud ka Nõukogude okupatsiooni tingimustes.¹ Artiklis vaadeldud tekstikogum on ilmunud okupatsiooni algusest 1956. aastani. Siis ehitama hakatud Balti soojuselektrijaama rajamist peegeldavaid kirjutisi olen varem põgusalt käsitlenud (Talivee 2019).

Tabelisse koondasin ülevaate sellest, kui sageli maavarasid, seejuures põlevkivi, valitud perioodil Loomingus mainitakse. Märgitud on juhud, kus tegemist ei ole pelgalt maavarade mainimisega, ent esineb erandeid. Teema väärriks tekstikorpuse koostamist ja digihumanitaaria meetoditega uurimist: praegune tabel ei ole siiski ammendav, valim on seega subjektiivne. Maavaradest on eraldi välja toodud põlevkivi ja Sillamäe uraanikaevanduse tõttu vihjed tuumasõjale ja -energeetikale – need ei ole otseselt maavaraga seotud, vaid laienevad külma sõja aegsele võidurelvastumisele. Teised maapõueaarded tulevad sisse eelkõige Nõukogude liiduvabariike, mõnikord ka muud maailma kirjeldades. Võõrsil leiduvatest loodusvaradest on peamiselt mainitud naftat ja sütt, Eesti puhul on kord juttu ka turbast.

¹ Loomingu esimesest nõukogude aastast on kirjutanud Robert Varik (2020).

Tabel. Maavarade mainimine ajakirjas Looming aastatel 1940–1956.

Peatoimetaja	Jaauanuar	Veebruar	Märts	Aprill	Mai	Juuni	Juuli	August	September	Oktoober	November	Detsember
Alates augustist	1940 Eesti Vabariik											
Friedebert Tuglas	Eesti NSV											
	PK/MV	PK/MV	PK	MV	PK	(5–6)						
	1941											
	1942											
	1943 Looming ei ilmunud											
	1944											
Jaan Käner	PK	PK			(5–6)		(7–8)					
(1945–1946)				MV	MV		PK/MV (7–8)	PK	A/MV	(10–11)		
Mart Raud (1946)		(1–2)		PK		PK				(10–11)		PK
August Alle				PK		PK					PK	PK
(1946–1952)		MV		PK/MV				PK/A	A			
	A	PK			PK/MV		PK	A	A			PK/MV
	MV	A/MV	A	PK	PK/MV				MV			A
	PK/MV	PK			PK/MV	MV		PK/A				
Ilmar Sikemäe				MV							PK	
(1953–1957)												
	PK/MV						PK/MV					
		PK		A								
	PK	MV	MV	PK					MV	PK/MV	PK	PK

Maavarad
Põlevkivi
Tuumaenergia/tuumarelv
Betti Alveri Puškini-tõlge

MV
PK
A

Epp Annuse (2019: 22) järgi „tähendasid kommunistliku ülemvõimu peale-surumine ja teised Nõukogude Liidu hegemooniale tehtud mõõndused [...] kultuuride jaoks traumaatilist katkestust, mis oli tajutav kõikides ühiskondliku elu sfäärides”. Traumat põhjustab vägivald, kedagi või midagi kahjustava jõu või mõju tahtlik kasutamine või sellega ähvardamine, mille tagajärjeks on vigastused, surm, psühholoogiline kahju, arengu häirumine või õigustest ilmajätmine (Vägivalla tüpoloogia). Põlevkivi kaevandamisest kirjutatud ilukirjanduse tekstikogum näib praegu lugedes kas vägivalla vormi või selle tagajärjena: see on moonutatud kirjandus, mille on loonud terroriseeritud või kedagi terroriseerivad kirjutajad lugejate otsese mõjutamise eesmärgil; see kujutab piirkonda ja selle elanikke tahtlikult moondatuna ning kehtab jõhkralt suurtootmisele – ehk siis keskkonnakahjule, mille jälgedele on osutanud Pärtna. Katkestust märgib ka mõtteline lünk kirjutajate seas: mitmedki autorid, kes samuti oleks võinud toona kirjutada, olid vangis, asumisel või Eestist põgenenud; mõnd lihtsalt ei avaldatud. Tekstinäited tunduvad peegeldavat lisaks seda, kuidas Kirde-Eesti põlevkivikirjanduses aimub ülejäänud Eestist selgemalt kolonisatsioonitüüp, mida Maria Mälksoo (2022: 3–4) on Mykola Riabczukile (2013: 57) viidates esile toonud: kohalikust eliidist tehakse impeeriumi käepikendus ning koloniaalseid suhteid kinnistatakse etniliselt, kohalikust keelest ja kultuurist saab häbimärk, mahajäämuse, mustuse ja alaväärsuse mõõt. Kirde-Eesti oli sõjajärgse forsseeritud industrialiseerimise tallermaa, mida mõjutas nafta ja toorainete puuduse tõttu põlevkivi kaevandamise hüppeline kasv, uraani leidmine Sillamäel, võidurelvastumine, energiaressursside töötlemiseks venekeelsete inimeste suur sissevool (Mertelsmann 2007: 51). Ehkki keelevahetusest ei tehta käsitletud perioodil otseselt juttu (hiljem on see teemaks olnud küll alates venekeelsete raamatute väljaandmise suurendamise

plaanidest või vene klassikute avaldamisest ainult originaalkeeles, Annus 2019: 245), muudavad nõukogude kaevanduse kirjeldused varem eksisteerinu väärtusetuks ja algeliseks ning saab aru ka sellest, et põlevkivikirjanduse kangelased ei räägi omavahel kindlasti mitte eesti keeles.

Põlevkivikirjandus on Nõukogude Eesti kirjanduse loogiline osa: kirjandusloo üldkäsitlused on osutanud sõjajärgse aja ainevalla nõuetele, mille järgi oli kirjanikele teemade ja eeskujude ettekirjutamine süstemaatiline.² Jossif Stalin alustas hirmuõhkonna süvendamist tuntud inimestest, intelligentsist (Karjahärm 2006: 169). Kirjandust peeti inimeste mõjutamisel Nõukogude Liidus äärmiselt oluliseks: tsensuuri, salastatuse ja sõnavabaduse piiramise kombineerimisel püüti tekitada ühist nõukogude lojaalsust ja mõttemaailma (Kreegipuu 2011). Eve Annuk (2017) on toonud välja kohanemise mehhanisme ning süsteemi toimimist on võrreldud piitsa ja präänikuga (Olesk 2022: 61). Kirjanike loomingulist lähetamist töörahva võitude kajastamiseks, sh ka põlevkivibasseini, on pikemalt vaadelnud Aive Mandel (2011): see oli hüve ja kohustus ühtaegu. Järgnevas esitlen ka mitut näidet autoritelt, kes tulid siia Nõukogude Liidust ning näivad olevat siiralt uskunud selsse, millest kirjutasid.

Kirjandus kui vahend töörahva riigi mõtestamisel ja selle tõstmine pjedestaalile torkas juba sõdadevahelisel ajal silma siit Venemaad vaatama sõitnud turistidele. Reisikirjas „Tänapäeva Venemaa” (1930) kirjutavad Aleksander Antson ja Rudolf Sirge kohtumisest sotsrealismi ühe tähtteose „Tsement” (1925, eesti k 1930) autori Fjodor Gladkoviga, kelle väitel „[s]uurte riiklikkude soodustuste tõttu enamus Nõukogude kirjanikke viibivat väga sagedasti ringreisidel, tööstuskohtades, kolhoosides, puhkekodudes, külades ja linnades – sagedasti maa kaugemaiski kolkades” (Antson, Sirge 1930: 220). Kirjanikke lähetati tööstusrajoonidesse, et seal kogetud töörahva riigi suursaavutusi lugejani tuua (kolgas on Antsonil ja Sirgel ilmselt pigem distant-sile vihjav määratlus). 1939. aasta suvel Üleliidulise Välismaaga Kultuurisidemete Arendamise Organisatsiooni (VOKS, vn *Всесоюзное общество культурной связи с заграницей*) kutsel Moskvast põllumajandusnäituse avamisel käies kasutas Gustav Suits võimalust ning peatus ka Leningradis. Loomingus avaldatud lühikirjutises nendib ta seal kirjandusele omistatud mõjujõu tajumist, silmatorkavat austust proletariaadi liitlasteks kuulutatud kirjanike vastu ning mainib ka Neevalinna Puškini kultust (Suits 1939: 998).³

Kukersiit ja selle kaevandamise varasem propageerimine

Põlevkivi kaevandamisel on Eestis pisut rohkem kui saja-aastane ajalugu. Virumaal XVIII sajandist tähelepanu köitnud (Sepp jt 2014) ja hiljem Kukruse mõisa järgi nime saanud Eesti põlevkivi tõusis huviorbiiti seoses Esimese maailmasõja aegse küttedefitsiidiga Peterburis (Tammiksaar 2018: 48). Eesti Vabariigi põlevkivi-

² Kirjanduselu sovetiseerimist on lähiaastail põhjalikult käsitlenud näiteks Eve Annuk, Epp Annus, Tiit Hennoste, Toomas Karjahärm, Tiit Kreegipuu, Sirje Olesk, Anu Raudsepp, Johanna Ross, Inga Sapunjan ja Tõnu Tannberg.

³ VOKS-i suhtlusest eesti kirjanikega on kirjutatud Liina Rebassoo (2014).

tööstuse algus põhineb toona tehtud uuringutel – põlevkivi asuti nende teadmiste alusel kaevandama keemiatööstuse toorainena, mitte kütteks (Tammiksaar 2018).⁴ Aastatel 1920–1940 asutati Eestis kord edukalt, kord ebaõnnestunult põlevkivitööstuse ettevõtteid nii oma kui ka väliskapitali abil. Põlevkivisaadusi, nagu gaas, õli, kütteaine ja bensiin, kasutati samuti nii kohapeal kui ka ekspordiks. 1935. aastast intensiivistus põlevkivitööstus ekspordi tõttu, sest relvastuv Natsi-Saksamaa hakkas sisse ostma põlevkiviõli (Tammiksaar 2018: 49). Silmitsi seisti esimeste põlevkivitööstusega kaasnevate keskkonnaprobleemidega (Sepp, Pensa 2009: 16).

1930. aastate Eesti pürgis tööstusmaaks ning riiklikul tasandil suunati ühtlasi kirjandust, kunsti, filmi- ja fotokunsti kajastama riigi jaoks olulisi teemasid – sh põlevkivitööstust kui progressi ja rahvuslikku uhkust. Põlevkivikaevurid olid seejuures vähesed tõelise proletariaadi esindajad üpris agraarses Eestis: näiteks 1936. aastal nad ka streikisid.

Esimese põlevkivialaste puugravüüride mapi (1935) autor oli Hando Mugasto, graafikast meenub Ernő Kochi kuivnõelu ja oforte Kohtlast ning Kiviõlist (vt ka Kaljundi, Kreem 2021), fotopostkaartidest Carl Sarapi töid, ent juba 1930. aastal käibele tulnud Günther Reindorfi kujundusega 100-kroonisel rahatähel oli kujutatud Eesti esimese põlevkivitööstuse paekivist utmistorn. 1937. aasta Pariisi maailmanäitusele saadeti Eestist kolm skulptuuri, peaauehinna tõi koju Voldemar Melliku „Põlevkivikaevur”. Toonased Eesti Kultuurfilmi ringvaated kajastavad nii Melliku viimistlustööd skulptuuri kallal kui ka põlevkiviõli tootmist, selle laadimist Tallinna sadamas Soome jäälõhkujale Jääkarhu, aga ka vabariigi valitsuse ja riigikogu liikmete visiiti esimesse Eesti põlevkivitööstusettevõttesse (1938).

Kirjanikele otsustas peaminister Kaarel Eenpalu korraldada 1938. aasta septembris ekskursiooni Eesti tööstusaladele, et neidki suunata progressi kajastama. Muuhulgas külastati allmaakaevandust. Ilmus reisimuljeid, ent kirjanikud ei hoidnud tagasi küsimusi sellise käigu otstarbekuse kohta. Friedebert Tuglas (2014: 204) on ekskursiooni lõpul peetud kõnes leidnud, et kirjandus kujutab inimest, ses punktis aga oli „möödunud ringreis juba hoopis pinnaline ja oleks sula naiivsus selle kogemuseil hakata üldse midagi kombineerima”. Ta viitab vajadusele kirjutama hakates teada ainesest oluliselt rohkem, kui võivad pakkuda lühiajalised visiidid. Moodne tehaseühiskond Virumaa lagendikul jättis talle aga sügava mulje (Tuglas 2014: 204). Põlevkiviromaan sellest ajast on siiski olemas: 1939. aastal avaldas August Mälg, kes ekskursioonil ei osalenud, maavara kaevandamisest kõneleva romaani „Kivid tules”. Mälg oli kaevurite eluga tutvumiseks teinud väljasõite Kohtlasse ja Kiviõlli, kus sai katsetada põlevkivikihtide puurimist ja paeriitade ladumist (Uus Eesti 1938). Kaevanduste vastu tagasihoidlikku huvi avaldavaid kirjandusinimesi oli teisigi (Mandel 2011: 171), aga vaatamata suunamisele ei võtnud kirjanikud vedu ja „tööstusromaan” oli siiski vähetahtis nähe.

⁴ Teise maailmasõja järgse vastupidise suunaga ehk otsusega kasutada põlevkivi kütteinena seob ajaleht Kaevur peale Stalini ka Lenini: „Veel 1918. aastal märkis Lenin, et kütteks tuleb kasutada teisejärgulise tähtsusega kütteainet, mille all ta mõtles põlevkivi.” (Unistus sai tegelikkuseks 1950).

Kohanemine: esimene nõukogude aasta

Stalini aja algust Eestis 1940. aasta suvest 1941. aasta suveni ja 1944. aasta oktoobrist 1946. aasta suveni on käsitletud kirjanduse ajaloos vaheperioodina (Hennoste 2018: 228). Pärast Eesti Vabariigi okupeerimist Nõukogude Liidu poolt kompis kirjandusajakiri Looming, mis pärast lühikest vaheaega hakkas taas ilmuma sama aasta augustist, viise, kuidas uut olukorda lugejani tuua. Augustinumbri juhtkiri ütleb, et antud on küll uus raam, see tuleb aga täita sisuga, et üles ehitada sotsialistlik ühiskond. Esialgu on tööstuse asemel mainitud pigem töölisi, seda näiteks juhtnöörides ja üleskutsetes selle kohta, kuidas nüüd tuleks kirjutada (nt Eduard Hubeli „Jooni sotsialistlikust realismist” oktoobrinumbris), revolutsioonimälestustes, Maksim Gorki, Vladimir Majakovski või Friedrich Engelsi eluloo tutvustustes. Andrejs Upītšis on tutvustatud kui läti töötava rahva kirjanikku, Kristjan Raua loomingust on esile toodud töörahva argipäeva kujutamist ja Marie Underi luulest nopitud välja sõna „tehas”. 1940. aasta hilissügisest sõja alguseni jooksis peatoimetaja Friedebert Tuglase tõlkes pea igas numbris Ilja Ilfi ja Jevgeni Petrovi Ameerika-reisikiri „Ühekordne Ameerika” (hiljem „Ühekorruseline Ameerika”), kus juttu tuli näiteks Fordi autotehase töolistest (Ilf, Petrov 1941: 162–163).

1941. aasta jaanuaris tegi Jaan Kärner mäetööstuse teemal otsa lahti. „Töölaulus” mainis ta: „Üha suureneva saagi / töötab meie tootlik jõud. / Kulla, õlid, söe ja maagi / avab meile mullapõu.” (Kärner 1941: 4) August Sang jätkas „Laulus uuest inimesest”: „Süsi, nafta ja maak, / kõik see on meie saak, / kõik on võidetult ees meie jalge. / Kogu looduse väed / ümber loovad me käed, / loome ilmale rõõmsama palge.” (Sang 1941: 7) Niisiis mainis ta ühtlasi looduse ümberkujundamise avaramaid kavatsusi.

Looming peegeldas otseselt Nõukogude Liidu majandusplaan. 1940. aasta detsembris leiti Moskvast, et Nõukogude Liidu põlevkiviresursside kaevandamine ja töötlemine ei ole läinud plaanipäraselt: näiteks Eesti NSV, mille ettevõtteid esialgu Nõukogude Liidu majanduse planeerimisse ei olnud kaasatud, töötles 1940. aastal oluliselt rohkem põlevkivi kui terve ülejäänud Nõukogude Liit (Mertelsmann 2007: 53). 1941. aasta jaanuaris kiideti heaks ENSV majandusplaan, mis „nägi ette põlevkivitööstuse „kiirendatud arendamist” ja kaevandamise mahu tõstmist poole võrra”, ning edasi mahud aina suurenesid – tulevikuplaanides oleks võimekus pidanud kasvama viie aasta jooksul rohkem kui neljakordseks (Mertelsmann 2007: 53).

Artiklirubriigis on avaldatud Armin Tuulse „Töö Eesti kunstis”, mis ütleb: „[---] uues ühiskonnas kunstnik ei ole enam mõeldav rahvast eraldatud boheemlasena, vaid teadlikult mõtleva, aktiivse ühiskonna liikmena, siis tuleb sellest omakorda kunsti reageerimine ümbruskonnale, milles kandvaks elemendiks on töötav inimene” (Tuulse 1941: 40). Hando Mugasto sarja Kohtla põlevkivitehasest nimetatakse inspiratsioonina tööstusrajoonist. 1937. aastal noore mehena surnud Mugasto puugravüür „Kohtla” kuulus põlevkivitööstuse tellitud sarja „Eesti kiviõlitehas”, mis oli mõeldud kingiks Ühendkuningriigi kuninga (valitsemis)juubeli puhuks 1935. aastal. Sarja autasustati 1936. aastal rahvusvahelisel puugravüüride näitusel Varsavis (Hain 1982: 6). Loomingu jaanuarinumbris on rikkalikult illustratsioone ja üks neist ongi Mugasto „Kohtla” – silla või jätkuna 1930. aastate keskpaiga Eesti

Vabariigi mäetööstuse kujutamise ja selle uutmoodi propageerimise vahel. Teised illustratsioonid kujutavad enamasti inimesi tööhoos ega ole samuti numbri jaoks tellitud, vaid enamjaolt varasemad. Martin Saksa aktiskulptuuril „Tööline” kujutatud kirka võib vihjata kaevandusele. Numbris on ära trükitud ka Johann Köleri „Niitja” ning Ants Laikmaa „Helilooja M. Härma”. Veebruarinumbrist leiab Alo Hoidre lito „Kaevandus”, Aleksander Kaasiku skulptuuri „Kaevur” ja Felix Randeli „Paemurrutöölised”, märtsinumbrist veelgi Mugasto nimetuid töid, aprillist koguni Claude Monet’ „Söekandjad”. Viimaseks sõjaeelseks Loominguks jäänud mai-juuni kaksiknumbris kirjeldab Kersti Merilaas (1941: 520) luuletuses „Hommik”: „Näed, kuis Kohtlas raudse kangi / kaevur kivvi virutab.” Arvatavasti ei ole luuletaja küll kaevandustehnoloogiad oma silmaga näinud. Luuletusele on lisatud Aleksander Uuritsa illustratsioon 1907. aasta Lendlehest nr 16, kus on kujutatud labidaga töötavat meest.

Analoogselt eesti kunstiga (vt Karlson 2014: 11) võib nentida, et ehkki hakati kasutama sotsialistliku realismi elemente, jäi üldfoon tagasihoidlikuks ning esteetika seostus varasemaga. Suvest 1941 kuni 1944. aasta lõpuni Looming ei ilmunud.⁵ Teises maailmasõjas oli Kirde-Eesti põlevkivikaevandustel Saksa armeele märkimisväärne tähendus eelkõige sõjalistel eesmärkidel, kaevandustes kasutati vange ja sõjavange (vt nt Sepp, Pensa 2009: 15). Põlevkivist kirjutati ka sõja ajal, ent teistes väljaannetes nii sakslaste okupeeritud Eestis kui ka Nõukogude tagalas.

Põlevkivi stalinistlikus raamistuses

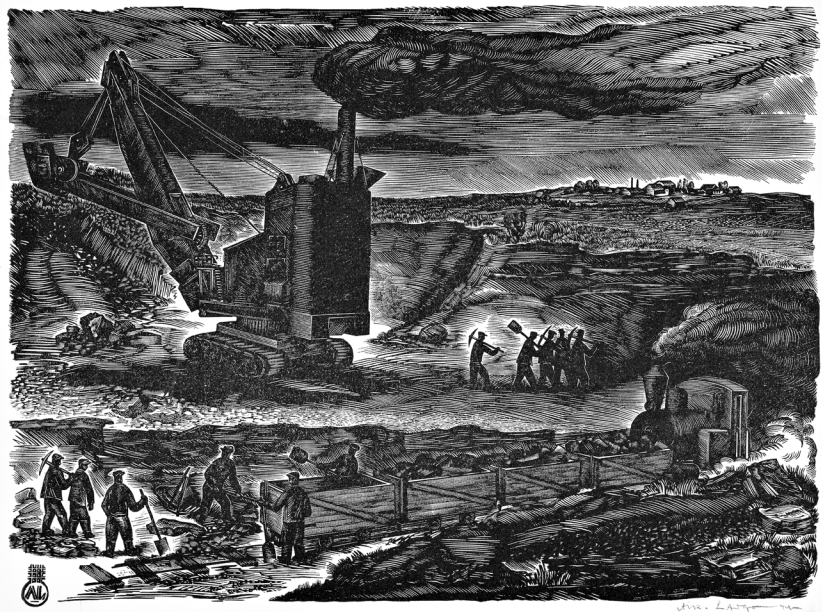
1945. aasta jaanuaris nägi Looming taas trükivalgust, soovides panustada edaspidi niisuguse kirjanduse arengusse, „mis seisab täielikult töötava rahva teenistuses ja taotleb kõvendada ning kindlustada töötava rahva võimu – nõukogude võimu” (Saateks 1945: 5).⁶ Meetodiks pidi toonasel kirjanike liidul saama sotsialistlik realism ning kirjanikul tuli oma loominguga aktiivselt osaleda sotsialistlikus ülesehitustöös (vt Hennoste 2011).

Põlevkivi mainitakse kohe esimeses numbris, kus Rasmus Kangro-Pool (1945) mälestab ukraina-estli päritolu graafikut Arkadio Laigot (1901–1944, a-ni 1926 Arkadi Logvinenko), kelle 1940. aastal plaanitud ja 1943. aastal Saksa okupatsiooni ajal alustatud Eesti põlevkivitööstusele pühendatud graafilise sarja „Põlevkivitööstus” (Kohtla-Järve mapp) esimene töö oli „Vaade õlitööstuse hooneile”. Laigo arreteeriti sama aasta kevadel ning ülejäänud lehed on valminud Tallinna vanglas enne

⁵ Eestis ilmus sõja ajal kaks numbrit almanahhi „Ammukaar” (1942–1943, toimetaja Henrik Visnapuu; kolmas, juba koostatud number ei jõudnud ilmuda). Nõukogude tagalas trükiti 1943–1944 kuus numbrit almanahhi „Sõjasarv”. 1944–1946 anti Helsingis (1944 I, II) ja Stockholmis (1945 III, 1946 IV) välja neljaosaline kirjanduslik koguteos „Eesti Looming”, mille kaanekujundus ja sisu sarnanesid ajakirja omaga.

⁶ Loomingu taastamine otsustati 1944. aasta 18. oktoobril esimesel Eestis toimunud Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu juhatusse koosolekul (Olesk 2022: 39).

hukkamist 1944. aasta suvel.⁷ Kunstniku initsiaalidele on lisatud trellid märgistamiseks tööde loomise kohta (Hain 1982: 8). Numbris aga ühtki illustratsiooni peale marssaliunivormis Stalini portree ei ole. Veebruaris meenutab Laigot ja tema töid omakorda vanglamälestustes Romulus Tiitus (1945).

Arkadio Laigo. Töö pealmaa-kaevanduses. 1944. Puugravüür, paber. Eesti Kunstimuseum.

Seejärel maavarad Loomingus mõneks ajaks ununevad. Domineerivad sõjamälestused ja esineb Stalini ülistust vastavalt Nikolai Karotamme suunistele 1945. aastast (Mandel 2011: 155–156). Järgmine, 1946. aasta oli ideoloogilise pealetungi algus: sõjasündmustikku pidi hakkama vaheldama kaasaegsemate teemadega, nagu kollektiviseerimine ning forsseeritud industrialiseerimine (Mandel 2011: 156; Tannberg 2022). Kaevandusteema naasis esialgu kaude: mainumbris tutvustas Grigori Skulski (1946) ringvaate rubriigis Aleksandr Fadejevi propagandistlikku, Stalinile imponeerinud romaani „Noor kaardivägi” (1945; Stalini preemia 1946, e k 1947), mis oli väidetavalt inspireeritud ukraina noorte natsivastasest organisatsioonist Krasnodonis (Sorokines) Luhanskis Donetsi söebasseinis. Kaevandusi ei ole Skulski küll kaevandamise kontekstis maininud, ent romaani tegelastest tuleb Loomingus korduvalt juttu ka edaspidi kui kaevandusmaa noortest. Kirde-Eestist saab Eesti Donbass nii Nõukogudemaa kirjanduse tutvustuste⁸ kui ka kirjanike külaskäikude kaudu, keda lähetati Eesti põlevkivitööstuse kõrval ka päris Donbassi (Mandel 2011:

⁷ „Laigo kadus ühel ööl jäljetult.” (Tiitus 1945: 209)

⁸ 1946. aasta suvises kaksiknumbris on ringvaates Aleksei Jugovi romaani „Surematus” kulla-kaevandustest Siberis (1929) tutvustanud Debora Vaarandi, lühike sisututvustus on ka Ukraina juudi Vassili Grossmani romaanist „Stepan Koltšugin”, mis räägib kaevandustöölise elust 1905. aasta revolutsiooni eel Donetskis.

161). 1949. aastal on Aira Kaal avaldanud Loomingus muljeid just sellisest lähetest.⁹

1946. aasta juuli-augusti kaksiknumbris, mille juhtkiri „Eesti NSV kuues aasta-päev” toob muu hulgas ära põlevkivi kaevandamise kogused võrreldes 1939. aastaga, on Johannes Semper uusi suundi selgitavas artiklis „Viisaastak ja kirjanikud” kutsunud kirjarahvast üles kirjutama ka põlevkivist:

Oleks loomulik, et meie kirjanikud pööraksid suuremat tähelepanu uutele teemadele, mis viisaastaku mullast üles tõusevad. Põlevkivi on nii mõnegi kirjaniku tuba soojendanud, aga vähe veel ta fantaasiat. Nüüd aga ähvardab põlevkivi viie aasta jooksul muutuda niisuguseks otsustavaks teguriks meie elus, et siin reaalsus võib otse fantasilisena tunduda. Virumaa kaevanduste ümber on kerkimas linnu, mis oma kümnete tuhandete elanikega hakkavad esikoha pärast võistlema meie suurimate linnadega. (Semper 1946: 787)¹⁰

Üleskutse haakub viisaastakute üldplaaniga – Nõukogude Liidus rakendati 1928–1942 ja 1946–1990 direktiivset tööstuse ja põllumajanduse arendamist viie aasta kaupa – ning mainib ka stalinistlikku linnaehituse kava.

Semper (1946: 790) märgib ka, et nõukogude kirjanik ei ole kabinetinimene, vaid „peab liikuma inimeste keskel, maal, tehases, kaevanduses, jälgima inimesi tööl ja puhkusel”. Augustinumbris kordab juhiseid Karotamm (1946: 978). 1947. aasta esimeses (kaksik)numbris osutab Eduard Päll (1947), et loomingu ideoloogilist taset tuleb tõsta. Kabinetinimene ei tohtinud olla ka kunstnik – nendegi loomingulised lähetused tööstuse juurte juurde said peatselt hoo sisse (Kaljundi, Kreem 2021: 138).

Loomingu ringvaadete järgi toimus mitmesuguseid kirjanduslikke külaskäike põlevkivibasseini: lisaks lähetustele näiteks esinemised. Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu noorte autorite koondisel oli põlevkivibasseinis eraldi osakond, mida peeti väga oluliseks (Leedjärv 2022: 18). Loomeinimeste visiite võimendas omakorda kino: 1950. aastast pärinevad Nõukogude Eesti ringvaade „Kirjanikud põlevkivibasseinis” ja kroonikafilm „Kohtla-Järvel esinevad Moskvast nõukogude kirjanduse dekaadist osa võtnud kirjanikud”. Kaevandused on filmikroonikates ja hiljem filmides regulaarne teema, mis olemuselt kattub kirjanduslike olukirjeldustega – näiteks ringvaade „Stahhaanovlikul valvel” Kukruse kaevandusest (1949) või ringvaade „„Kukruse” kaevurite kink pealinnale” (1947) – Eesti NSV VII aastapäeva auks Kukruse kaevurite saadetud põlevkivirongi vastuvõtt Tallinnas. Narratiiv jätkub Loominguski mõnel korral pildis, ehkki illustratiivne pool on nüüd vaeslapse osas. Siiski leiab ajakirjast Arseni Möldri diplomitöö „Põlevkivikaevurid” (1948/12) ja Evald Okase lito „Kaevur Talimets” (1949/4), mis seostuvad juba kunstnikelt oodatud

⁹ Kaal on muuhulgas rongiga möödunud Mariupolist: „Varsti pakub pilgule uut vaheldust Aasovi mere kallas. Vaiksel helesinisel veel liiguvad üksikud purjed. // „Seal tagapool on Mariupol,” näitab insener. „See on kalurite ja terasevalajate linn, kuulsa Makar Mazai linn.” // Tunnen, nagu oleks Mariupol mulle nüüd juba vana tuttav.” (Kaal 1949: 475) Makar Mazai oli terasevalaja.

¹⁰ Semper, Émile Zola „Söekaevurite” eestindaja (1928), oli samuti 1938. aastal ekskursantide seas.

panusega. Tulemused on vaatamata meeldetuletustele hüplikud: näiteks 1951. aasta aprillis leidis Magnus Mälk, et tööstusteema on jäänud kirjanduses tagaplaanile (Mandel 2011: 161).

Kes kirjutas põlevkivist?

Põlevkivist kirjutajate hulka kuulus vähemalt kaks kaevanduskogemusega kirjameest. Eduard Männik tegi sõdadevahelisel ajal kaevandustes juhutöid: oli strekimees Käva kaevanduses (Kuusberg 1956: 93). Loomingus on Männik (1947) kujutanud episoodiliselt põlevkivikaevandust, kus peatub üks Eesti Vabariigist Nõukogude Liitu põgenenu.

Osvald Tooming oli Saksa ajal olnud vangis ja töötanud väikeses Ubja põlevkivikaevanduses. Tooming heideti 1951. aastal kirjanike liidust ja parteist välja, kuna ta oli oma Saksa okupatsiooni aegseid kirjutisi perioodikas varjanud ning ka arreteeriti veidi hiljem. Tooming oli selleks ajaks kaevandamise teemal pälvinud preemia jutustuse „Kaevandus elab” (1947) eest ning Loomingus (1947/1–2) avaldanud jutustuse „Uued inimesed” Pruunkivi kaevandusest. 1948. aasta romaanivõistlusel sai III koha tema „Ainus võimalus”, mis ilmus 1950. aastal pealkirja all „Pruuni katku aastail” (Olesk 2022: 73), samal aastal jõudis ilmuda „Roheline kuld”, romaan metsast ja metsandusest (ka maaparandusest), mis pälvis kiidusõnu kui ehe tootmisromaan. Kirovi oblastisse metsa langetama saadetud Tooming on näide sellest, kui kõrgelt võis seltsimeheliku valvsuse ärgates kukkuda: sinnamaani jooksis tema nimi kirjandusülevaadetest üldiselt läbi eeskujuna.

Kui võrrelda 1950. aastal eesti kirjanduse dekaadiks Moskvas avaldatud venekeelses trükises „Писатели Советской Эстонии” („Nõukogude Eesti kirjanikud”, koostaja Magnus Mälk) sisalduvaid 35 autori nimesid (Karjahärm 2006: 166) ja dekaadile sõitnud autorite nimekirja nendega, kes on Loomingus maavaradest kirjutanud, oli mäetööstuse kujutamine omaette tingimus kirjanikuks olemisele, kui just ei vullanud hästi mõnd teist tootmisala (nt Juhan Smuul, Rudolf Sirge ja Aadu Hint olid hõivanud merenduse). Loomingus avaldanud põlevkiviautorite taust on aga (nagu toona üldiselt Nõukogude Eesti kirjanike koosseisulgi, vt Karjahärm 2006: 166) sageli Punaarmee ja/või hävituspataljon (nt Egon Rannet, Hans Leberecht, Manivald Kesamaa, Eduard Männik, Erni Hiir), Nõukogude tagala (Johannes Semper, Debora Vaarandi, Aira Kaal, Paul Rummo, Jaan Kärner), Venemaa ja/või seal parteikoolis õppimine (Felix Kotta, Magnus Mälk, Leberecht), koostööind 1940. aastal (August Alle, Erni Krusten). Lisaks lipsab sisse noorautoreid (Valter Sein, Juta Kaidla, Vladimir Beekman). Vahendati ka vene keelest (peale Leberechti): põlevkivist on kirjutanud näiteks Tatjana Tomberg¹¹, vene publitsist Nižni Novgorodist, kes tuli pärast sõda Eestisse ja oli Sovetskaja Estonija kaastöölaine, vene kirjanduse konsultant ja stsenaarist, kes avaldas lisaks välislugejale suunatud Nõukogude propagandalehtedes (Fakta om Sovjetunionen, Maailma ja Me, Soviet Union Today

¹¹ Tomberg sai kirjanike liidu liikmeks 1950. aastal (Olesk 2022: 287).

jne; vt Kruus 1995). Felix Kotta oli nagu Leberechtki Venemaa eestlane. Nõukogude perioodi kirjanik pidi kinni pidama mitmesugustest reeglitest (Annus 2019: 27) ja nimetatud autorid olid jõudnud tsensuuri nõuded endale selgeks teha.

Põnevamaid autoreid

Debora Vaarandit võib poeemiga „Viru kaevurid” (1948) pärjata Loomingus „pruuni kulla” teema üheks ulatuslikumaks avajaks. Poeem käib samm-sammult läbi kogu Eesti põlevkivitööstuse ajaloo kohustusliku, sageli luules ja proosas korratud narratiivi: põlevkivist on saanud nüüd kapitalistide asemel tööliste endi pruun kuld („Tulid kaevurid pimedast tunneleist, / esmakordselt kui astudes ellu. / Pilk tehaste peale äratas neis / senitundmata uhkust ja hellust”, Vaarandi 1948: 444). Kaevandamisega kaasneb piirkonnas linnaehitus („uued kaevanduslinnad”). Selgub ka uus õilis põhjus kaevandamiseks (mitte endale, vaid sõbrale): „Me lähim eesmärk on uhke ja suur – / anda Lenini linnale gaasi! / Pea soojendab, valgustab Virumaa gaas / linn-kangelast Leningradi.” (Vaarandi 1948: 445–446) Mõni iseloomulik näide veel: „Nüüd jälle kannavad valgusetuld / siin kõrgepingeliinid. / Ja jälle me pruunide kivide kuld / saab õliks ja kalliks bensiiniks.” (Vaarandi 1948: 444); „Nõnda Virumaa ranniku põlisest paest / lahti murtakse kullakambad. / Ööd-päevad ta tuulisest taeva laest / läbi puurivad suitsusambad.” (Vaarandi 1948: 447)

Ehkki Vaarandi poeem, olgugi üks esimesi, on väheseid poeetiliselt talutavaid põlevkiviluule näiteid, on Felix Kotta autorit 1949. aasta luuleülevaates kritiseerinud. Tema sõnul on Vaarandi poemi suurim ideeline väärtus „Nõukogude Liidu valitsuse poolt meile osutatava toetuse õige näitamine” (Kotta 1950a: 233). Ka kirjanduse dekaadil Moskvast leiti, et Vaarandi pole suutnud „luua küllalt laiahaardelist ja ammendavat pilti Eesti kõige hoogsamalt arenevast industriaalkeskusest” (Uute saavutuste poole... 1950: 662).

Manivald Kesamaa poeem Kiviõlist „Pruuni kulla linnas” (1949) on tööstusmaastiku lihtsakoelise poetiseerimise üpris kujundlik näide – edasi on antud kaevuri suisa ihulik kokkusulamine maavaraga: „Miks on see nii? Vaat, kõik on osa minust – / pruun põlevkivi on mu südames. / Ja see on kogu minu rõõm ja elu ilu, / et seisan kaevurite ridades.” (Kesamaa 1949: 981) Poeemis saab sõna kaevur Jüri Meriste, kes lõpuks on leidnud oma elule tähenduse: „Nüüd rahvale mind vaja palju enam, / sest iga strekki lükat vagonet / mull’ räägib, milleks töötan, milleks elan / ja milleks leian elukevadet!” (Kesamaa 1949: 981) Korratakse taas Eesti põlevkivi lugu: varasem orjatöö, koit idakaarest, võrdlus Donbassiga, innovatsioon kuni põlevkivituha kasutamiseni elamuehituses, tehnilised edusammud (elektrijõud, tohutult suurenenud tootlus), tuhamägede ilu. Kujundid laenavad üht-teist sõjandusest: sõduriluulet viljelenud Kesamaa oli sõdinud eesti laskurkorpuses. Tuhamägi, mis on visuaalina toona paelunud teisigi, sümboliseerib tal ühtlasi monumenti tööle.

Üks žanriliselt vaheldusrikkamaid põlevkivist kirjutajaid oli Felix Kotta, kes avaldas Loomingus vastavateemalist luulet ja proosat, kriitikat teiste põlevkiviainelise loomingu kohta ning ka olukirjeldusi (viljakas oli ta muidki teemasid käsitledes).

Eestis sündinud, aga Siberis kasvanud, Herzeni-nimelises Leningradi Riiklikus Pedagoogilises Instituudis¹² 1934–1938 eesti filoloogiat õppinud, Siberis kooliõpetajana ja Novosibirski eestikeelse ajalehe Kommunaar toimetuses töötanud Kotta oli oma tööriistakasti ja ideestiku kaasa toonud Venemaalt.

Kotta edestab põlevkivi kujutamisel isegi Vaarandit. 1947. aastal Loomingus ilmunud „Oktoobri laulus” teatab ta: „Ja maapõues maganud kukersiit / näeb esimest korda päikest” (Kotta 1947: 1480). Autor puudutab lühidalt põlevkivi kaevandamise lugu ja seda, kuidas maavara läks isandate käest töömehe kätte. Kotta on kirjutanud pisut hiljem lastele luulevormis raamatu „Räägib Mati” (1951), kus minategelane ongi tulevane kaevur. Konarlikud, omapärase kujundikeelega värsid kordavad üle põlevkivi avastamise ajaloo („Kuni mõisnik uhke / vitsu murdnud põõsast, / kivihunnik puhkend / lõkendavaks lõõsaks” (Kotta 1951: 15)), esineb kaevandamisprotsessi üksikasju („Põlevkivi kiht on paks, / teraspuuri nürrib, / kuid kes õppind puurijaks, / puurib nagu mürin” (Kotta 1951: 24)) ning kirjeldatakse majapidamisgaasi panust suure kodumaa tulevikku („Tarvitseb vaid pliiti siia / gaasi juhtmetoru viia” (Kotta 1951: 6)). Kriitikuna karmipoolse Kotta jaoks on vastavalt sotsrealismi põhimõtetele (vt Hennoste 2018: 229) sisu vormist olulisem. Vormi allutamist sisule on Kotta (1950a: 253) ka kirjutanud ja näiteks toonud Betti Alveri kui Puškini mõtete raiskaja. See tõekspidamine iseloomustab üldiselt kogu tema Loomingus avaldatud luulet.¹³ Kottale on tähtis täpne, lihtne sõnum nagu luuletuses „Sõna”: „Nagu kivisütt, vilja või maaki / vajab töörahvas ehtsat tõtt. [---] Hakand ründava mõtte poeediks / sinu eeskujuks, propagandist, / olgu säde, / kust realiteediks / on puhkenud sotsialism.” (Kotta 1948) Ka Kotta (1950b: 854) nimetab Kohtla-Järvet kõrvuti Donbassi (ja Bakuuga), seda Korea sõja puhkemisel avaldatud luuletuse „Koreale” lõpus.

Kotta luuletuses „Maret” (1949) puudutatakse mitutki olulist teemat peale ettekujutuse nõukogude naistööliste edevusest. Motiivistik on järgmine:

- Maret on „tulnud linna taluurkast”, tööle (ilmselt) komsomoliehitusele. Noori ka sunniti komsomoliehitustele (vt Talivee 2019: 123), ent Maretile on see olnud pääsemine igavast ja vaimule mitte midagi pakkuvast maakolkast.
- Mareti töö eesmärk on „Oktoobri kolde” ehk Leningradi, oktoobrerevolutsiooni sünnilinna gaasiga varustamine. Oluliste rajatiste avamine ajastati tähtpäevadele, näiteks Suure Oktoobri sünnipäevale. „Oktoobri kolle” vihjab ka revolutsiooni ideestikule ja õppetundidele, mida Maret tuleb linna omandama.
- Mainitud on taas linnaehitust: „meie tööst on saanud kaunid majad”.¹⁴

¹² Sama instituudi vilistlane oli ka Eduard Päll, kes koostas Nõukogude Liidus asunud eesti koolidele õpikuid.

¹³ Seejuures parteifunktsionäär Karotamm (1946: 987)) formalismi ei pelga: „[a]inult siis, kui väärtuslik sisu on valatud adekvaatsesse väärtuslikku vormi, saame kunstiteose.”

¹⁴ Kotta on jäänud siiani eesti lasteluule klassikasse luuletusega „Vaata mis juhtus”, ent praegusel ajal võiks tähelepanu väärida hoopis Postimehes 1946. aastal ilmunud „Mudilaste näärilaul”, mis sisaldab Nõukogude sõjapropagandat: lastele tuleb näärilaul üle mitme aasta, sest ta oli sõjas partisan, kingid on saatnud Kremli Stalin, kes ootab vastavalt kinkidele lastelt tulevikus

Põlevkivist kirjutajad kui inimhingede insenerid

Kotta on viljelenud ka olukirjeldust, mis oli uus oluline žanr. Semper on olukirjeldust nimetanud oma 1946. aasta suunistes. Voldemar Kapp (1951: 118) on selle võimalusi hiljem põhjalikult avanud: olukirjeldus on žanr, kus sotsrealistlik kirjanik kui inimhingede insener – nagu on öelnud Stalin nõukogude kirjanike kohta – saab kõige operatiivsemalt edasi anda arenguid teel kommunismi. Tegemist olgu tõeliste inimestega, aluseks on tõestisündinud lugu, ent olukirjeldus ei kasuta ainult paljast fakti, vaid otsib tüüpilist ja põhilist, ehk siis tõeliste inimeste tõeliselt juhtunud tegudest tuleb luua üldistus: „Olukirjanik peab ikka ja jälle meeles pidama Maksim Gorki sõnu: „Fakt pole veel päris tõde, ta on vaid tooraine, millest tuleb sulatada, ammen-dada kunsti tõelist tõde” (Kapp 1951: 119). „[---] meie olukirjeldus peab olema vahe relv meie võitluses kommunismi ülesehitamise eest” (Kapp 1951: 123).

Olukirjelduse ajaloost on andnud mõni aeg hiljem ülevaate ka Olev Jõgi (mõlemad kirjutavad põhjusel, et olukirjeldused ei ole siiski piisavalt õnnestunud): *otšerk* on laiem mõiste ja XIX sajandi vene realistid ei kujutanud täpseid sündmusi, vaid muutsid vabalt nimesid, teravdasid olukordi ja karaktereid, püüdlema seejuures jutustuse või novelli vorminõueteni – nende arusaam žanrist oli oluliselt avaram. Jõgi leiab, et „[t]äiesti väär aga on valmisretseptide väljamõtlemine kirjanike jaoks”, ent möönab samas: „Meil ei ole ikka veel teost, mis annaks laialdasema üldistuse Nõukogude Eesti tööstustöölise elust. Prosaistid on mööda läinud vabariigi tähtsama tööstusrajooni – põlevkivibasseini elust.” (Jõgi 1954: 86–87)

Põlevkivist kirjutamisele lisas olukirjeldus kahtlemata võimalusi. Päevakajaline autor on olnud Hans Leberecht. Tema romaan „Valgus Koordis”, mis jäi Stalinile silma kui küüditamist ideoloogiliselt hästi põhjendav teos ning tegi Leberechti ühe Eesti NSV esikirjanikest (Saueauk, Tannberg 2014: 94; Tannberg 2023: 75–76 siinses numbris), on samuti olukirjelduse edasiarendus. Leberecht on ka vahendanud Leningradi mineva gaasitoru käivitamist olukirjelduses „Gaas Kohtla-Järvelt” (1948). Talle on küll ette heidetud inimeste asemel liialt tehniliste üksikasjade kujutamist (Kapp 1951: 120), ent põlevkivinarratiivi loob Leberecht kronoloogiliselt ja põhjalikult:

Inimesed põlevkivigaasitehase ja soojuselektrijõujaama ehitusplatsidel ning gaasi-juhtme liinil ilmusid siia 1945. aasta sügisel pärast seda, kui 10. juunil 1945, see tähendab, kohe pärast Suure Isamaasõja lõppu, NSV Liidu valitsus Jossif Vissarionovitš Stalini algatusel võttis vastu määruse „Eesti NSV ja Leningradi oblasti põlevkivitööstuse taastamisest ja arendamisest ning Leningradi linna varustamisest gaasiga”. (Leberecht 1948: 1355)

Sest mis oli siin enne?

tegusid – näiteks saab poiss püssi („Et poleks ohtlik uus fašist, / Peep, õpi sõjakunsti”), „Me rahva viinud võidule, / nüüd Stalinil on hooleks, / et anda kõike kõigile, / et lastel kõike oleks.”

[---] kehv kivine maa, kaetud sügisese kahvatu rohu ja tuhmunud kartulipealsetega. Ei metsi ega künkaid – igav soine rannikulagendik. [---] Oli raske uskuda, et selles lagedas paigas tõusevad varsti uue tehase tohutud tsehhid, rajatakse uue sotsialistliku linna sirged tänavad, et siia kerkib kära- ja rahvarikkust nagu ehtsas suurlinnas... (Leberecht 1948: 1355)

Põlevkivi avastavad Kohtla-Järvel uustulnukad:

Nikolai Turkin toibus mõtiskelust, sülitas pihku, pigistas kõvemini labidakarku ning ütles ümbritsevaile meelele:

„Noh, hea õnne peale, poisid...”

Ning labidad hakkasid laiali pilduma kasinavõitu mullakihti, mille all lebas Eesti pruun kuld – põlevkivi. Põlevkivi, mille nõukogude ehitajad pidid muutma ammutamatu energia allikaks – gaasiks. (Leberecht 1948: 1355)

Põlevkiviga seotud protsesside algatajad ja juhtijad on nii Leberechtil kui ka teistel olukirjeldajatel enamasti kogenud mehed suurelt Nõukogudemaalt:

Gaasitehase südamele andis kuju ja elu Grigori Vorošilov, insener. Grigori Vorošilovi elus peegeldub nagu veetilgas meie kodumaa imetaoline tee industriaalsele võimsusele, eesrindliku tehnika tippudele. Esimese viisaastaku koidikul ehitas seltsimees Vorošilov metallurgiatehaseid Kramatorskis, ta monteeris esimesi bluuminguid¹⁵ Dneprodzeržinskis, keerukaid agregaatte Kemerovos, Gorlovkas... (Leberecht 1948: 1354)

Nn „sünnilt nõukogude inimene” on õppinud Moskvas ja Leningradis ning omandanud kogemusi suurehitustel, peale selle olnud rindemees. Parteioorganisator on aga kohale sõitnud Donbassist ning tema raamatukapis on entsüklopeedia ning Lenini ja Stalini teosed. Kaevuritele on ta samas osanud juba esinema kutsuda August Jakobsoni (Leberecht 1948: 1362).

Põlevkivikaevandusse on tööle värvatud kohalikke noori, kellele see on justkui enneolematu võimalus:

[---] noor Ants Moones, omaaegne karjus, kes kunagi elus polnud tõusnud kõrgemale kodutalu männiladvust, kust oli näha ainult naabertalu põlde, lehma ja lambaid, töötab nüüd kindlalt peadpöörivas kõrguses ning näeb all kümneil hektaaridel laiuvaid tehaste tohutuid korpusi – näeb stalinliku loova töö suurt keemist, näeb tööd, mis on viinud tema endagi säärasesse imeteldavasse kõrgusse. (Leberecht 1948: 1360)

Sarnane tegelane on Endla, tüdruk Kohtla-Järve kidurate juurviljaedadega jäätmaadelt, kes nüüd uue võimu all on saanud õppida tööstuskoolis, töötab laboran-

¹⁵ Võõrsõnade leksikoni järgi võimas toorikuvaltspink suurte (üle ühetonniste) terasest valuplokkide töötlemiseks surve teel neljakandilisteks toorikuteks (bluumideks).

dina ja unistab peatsest kolimisest Kohtla-Järve sotsialistlikku linnakesse. Tema isast on saanud stahhaanovlane-kaevur kaevanduses Käva-2 (Leberecht 1948: 1361).

Gaas tormab Leningradi

Juba Vaarandi poeemis on kõneks Leningradi gaasiga varustamine, see on juhtmotiiv, mis läbib enamikku tekstinäidetest. Nagu Balti soojuselektrijaama ehitamine järgmisel kümnendil (Talivee 2019), oli Kohtla-Järve ja Leningradi vahelise gaasijuhtme rajamine sellise raskuskategooria üritus, mille kajastamiseks angažeeriti kõik – muidugi ka kirjanikud – lugusid jutustama. Kotta tegelase Mareti suurele tööeesmärgile sarnaneb Juta Kaidla luuletuse „Leningradi kevad” minategelase arusaam, et gaasi andmine just nimelt teistele on ühtlasi kohustus, tähtis eesmärk: „Ma tulin Kohtla-Järvelt, tema koduks / seesama valgeõine Leningrad. / Siis juba teadsin, et mu töö, mu kohus / on tema linna saata õligaas.” (Kaidla 1952: 518)

Semperi „põlevkivi ähvardus” artiklis „Viisaastak ja kirjanikud” (1946: 787) osutab sellele, et pärast sõja lõppu otsustati hakata Leningradis tarvitama majapidamiseks Eesti põlevkivist tehtud gaasi. Selleks alustati 1945. aastal Kohtla-Järvele uue põlevkivitöötlemise kompleksi rajamist (suuresti sõjavangide töö jõul) loosungi all „Gaasi Leningradile”. Leningrad sai Kohtla-Järvelt põlevkivigaasi 1949–1957. Aastatel 1953–1987 varustas Kohtla-Järve majapidamisgaasiga ka Põhja-Eesti linnu. Gaasijuhe avati oktoobripühadel 1948, ehkki tegelikult hakkas tööle 1949. Juhtme avamise kajastus, millele olukirjelduste avaldamisega aitas jõuliselt kaasa ka Looming, oli märkimisväärne, ehkki siingi varieerub näiteks avamise kuupäev.

Leberechti olukirjelduses on gaasitoru avamise kuupäev 6. november 1948:

Nagu põlevkivibasseini hiiglasliku ehitusepopöa esimese järgu lõpuleviimisele pühendatud piduliku sümfoonia eelmäng kõlas kompressoritsehhis inseneride Vorošilovi ja Spirjakovi poolt 7. novembri, Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 31. aastapäeva eelõhtul sisselülitatud mootorite laul. [...] Manomeetriotsuti kõneles, et gaasijuhtme hiiglaslikes torudes sööstab tihendatud gaas hoogsalt edasi. Torudes möllas nüüd gaasitorm, millega võrreldes karm Läänemere rajutuul jäi nõrgaks puhanguks! Selle gaasitormi olid sünnitanud Kohtla-Järve ehitajad... Gaas läheb Leningradi! (Leberecht 1948: 1363)

1955. aasta veebruaris ilmus Loomingus Johan Tamme tõlkes peatükk Leberechti romaanist „Kaptenid”, millest sai samal aastal Lenfilmi film „Andruse õnn”, kus tegevus toimub Suur-Sonda põlevkivigaasitehases (vt Eesti filmi andmebaas).

Voldemar Kapp (1951: 121) on eelistanud Leberechti olukirjeldustele noore autori Valter Seina omi, kes ühe sellise on septsinud Käva kaevandusest, kirjutades kaevandustesse tulnud nõukogude tehnikast, inimeste õppimisvõimest nende kasutamisel, võitlusest vanade harjumustega teel rändpunalipule, ja kujutanud bolševistlikku parteiorganisaatorit Ševtšenkot. Viimasest tuleb juttu ka Leberechtil, Seinast küll hulga kahvatumalt – ent olukirjelduse nõuetele vastavalt on tegelaste algkujud

niisiis pärit tõelisusest. Sein loos kasvatab Ševtšenko väärale teele libisenud komnoort Boriss Polevoi raamatu „Jutustus tõelisest inimesest” (e k 1947) abil. Sein töötas pärast sõda korrespondendina Kohtla-Järvel. Tema olukirjeldus „Ehituskonveieril” jutustab, kuidas Kasepää müürsepad Peipsi äärest Kohtla-Järvet ehitasid. Sein (1951) on avaldanud ka olukirjelduse gaasijuhtme avamisest, „Kahel generaatoril”, kirjeldades sõjaeelset peakivist kaevandusarhitektuuri, aga kordab üle ka maagilise kuupäeva – tema olukirjelduses on see juhtunud 5. novembril:

Pärast vihma oli linn oma uute majade, väljakute ja märjalt läikivate tänavatega nagu puhtaks pestud. Eriti kaunis oli selge aprillihommiku kristalses säras põlevkivi töötlemise kombinaadi panoraam: vanade uttetehehide paene raskepärasus, kamberahjude bloki terasterrasside ja kallakkoridoride näiline haprus, hõreda suitsu lehvikud nooljate korstnate kõrgetel tippudel, lakkamatult uueneva auru pilved jahutus-tornide kohal, keevitusaparaatide sinakad põuavälgud kõrge hoone ülemisel korrusel... [---] Ta meenutas isegi Hotejevi esimest tööpäeva, mis ühtlasi oli unustamatuks tähtpäevaks kombinaadi ja kogu linna ajaloos – tuhande üheksasaja neljakümne kaheksanda aasta viiendat novembrit. Sel päeval astus tootmisrivi maailma esimene põlevkivigaasitehas ja kompressorid paiskasid Kohtla-Järve–Leningradi torujuhtmesse suruõhu asemel esmakordselt põlevkivigaasi. (Sein 1951: 576–577)

Olukirjelduste tegelaskond peegeldab pärast sõda põlevkivibasseinis töötanud inimesi, tulijaid Nõukogude Liidust.¹⁶ Ilukirjanduses on mujalt tulnud, näiteks tähendusliku minevikuga rindemehed, paigutatud sageli vastutavatele ametipostidele jagama õpetusi, kuna nad on juba „teel kommunismile”. Nende seas kujutatakse pigem erandina ka mõnd vabariigiaegset kaevurit: 1940. aastani kaevandasid, „käsi rusikasse surudes”, siis astusid hävituspataljoni ja taastasid pärast sõda kaevanduse enneolematult uhkemana, nagu protsessi kujutab Sein (1951: 581).

1950. aasta mainumbris on Magnus Mälk (1950: 529) kirjutises „Lõpuni hävitada kodanlik natsionalism meie kultuurielus” teatanud: „Vabariigi idaosas loodi seltsimees Stalini isiklikul algatusel põlevkivitööstuse võimas rajoon, kus esmakordselt maailmas on rajatud tehas, mis toodab gaasi põlevkivist ja varustab kangelaslinna Leningradi väärtusliku põletusainega.” Pärast sõda korratud ülesehitusnarratiiv, lugu sellest, kuidas midagi enne oli siiski olemas, aga mille fašistlikud okupandid lõhkusid, hakkab üha enam hägustuma ja piirkonnast saab üdini stalinlik leiutis.

1950. aasta juulinumber on näide sellest, kuidas põlevkivist on võimalik kirjutada pea igas žanris ja juba ka kokkuvõtlikult. Kõigepealt antakse ülevaade piirkonna ajaloost: Joosep Saadi artikkel „Kümme aastat Nõukogude Eestit” puudutab põlevkivibasseini öitsengut, põlevkivigaasitehast, uusi töölisasulaid, klubisid, haiglaid, lasteaedu, kaheksat keskkooli jne, kõik ehitatud Stalini initsiatiivil. Siis saab teada kirjanike visiidist põlevkivibasseini Ilja Amurski sulest. Proosaülevaates heidab Leberecht ette, et liiga vähe kirjutatakse tehastest, tööstusest, kaevandustest, aga

¹⁶ Rahvastikulist koosseisu peegeldavad mälestused Sompa kaevandusest Võrnu Külaseltsi kodulehel <https://sites.google.com/site/waerkun/our-mission/kaevandused>

põlevkivirajoon on tema sõnul positiivne näide, lisaks kiidab ta (veel) Toomingu jutustust „Kaevandus elab”.

1952. aasta augustinumbris on Erni Krusteni¹⁷ ülidetailse, ent ehk liiga idüllilise sotsrealistliku kaevandusjutustuse „Pidulik sündmus” sisuks noore brigadiri Mihkli pulmad minöör Mildega, kõrvallooks stahhaanovlik töövõit kaevanduses.¹⁸ Eeskujuks on noortel siingi Donetsi basseini. Muu hulgas leiab mainimist teravate tippudega kaevurimüts, mis on paelunud kunstnikke ja fotograafe.¹⁹ Krusteni kaevurid on seejuures suured kirjandushuvilised ning muusikast kuulavad Beethovenit ja Tšaikovskit, Bachi ja Aleksandrovit (Krusten 1952: 856, 875).

Kaevanduse ja gaasitehase ehitamise paralleelina jookseb nii Krustenil kui ka teistel narratiiv kaevanduslinna ehitamisest. Kohtla-Järve, Sillamäe, Ahtme, Sompa, Kukruse, Kiviõli, Kohtla-Nõmme, Jõhvi ja Viivikonna said kõik endale stalinistliku linnaansambli – nn stalinistlikud utoopiad, linna planeeriti rohkemgi (vt Kuningas 2015; Sultson 2019). Head elamistingimused, kas või näilised, oli võimalus kaevurite tööd omakorda väärtustada.

Aatomituum ja nähtamatud kaevurid

Kohtla-Järvest ida pool asuvast Sillamäest sai pärast sõda kinnine linn, kus hakati tegelema rangelt salastatud mäetööstusharuga (Maremäe 2000; Vseviov 2002), mis algselt põhines samuti kohalikul maavaral. 1947. aastal rajati vabariigiaegse Türsamäe põlevkiviutmistehase ja õlivabriku kohale uraanirikastustehas, kuna graptoliitargilliit, toonase nimega diktüoneemakilt sisaldab uraanoksiide.²⁰ Salastatuse tõttu ei ole uraani kaevandamisest Eesti pinnal toona mõistagi Loomingus kirjutatud, aga ahela teine ots ehk tuumapommi ja tuumaenergeetika kasutamine jõudis kirjandusajakirja üpris vahetult.

Nõukogude Liit tegi esimese eduka tuumapommikatsetuse augusti lõpul 1949. aastal Semipalatinskis²¹ ning juba sama aasta oktoobrinumbris on Loomingus tuumapommiga n-ö verbaalselt virutanud Paul Rummo luuletuses „Plahvatus”. Esimene stroof tutvustab Ameerika üllatust: „Närvilik värin vapustas polstrit – / miljonär diivanil kahvatas: / „Hallo, kas Washington? Hallo, siin Wall Street... / Venemaal tõesti kas plahvatas?”” Viimane stroof teatab: „Näsige närimiskummit, kui maitseb, / visake viskit, kui aju on kuum... / – Rahvaste rahu ja õnneteed kaitseb / töörahva riigi käes aatomituum.” (Rummo 1949) Rummo selleteemaline luuletus on tüüpiline. Tuumasõjast ja -energeetikast luuletas Rummoga üpris sarnaselt Vladimir Beekman,

¹⁷ Krusten leidis 1938. aasta reisi järel, et saadud kogemust võib ükskord vaja minna (Mandel 2011: 171).

¹⁸ Sarnasest ratsionaliseerimisettepanekust Käva-2 allmaakaevanduses kõneleb ringvaade „Nõukogude Eesti” nr 8, „Kaevanduses Käva-2” (1955).

¹⁹ Peakatet võib näha Virumaa Muuseumide kogus Eesti Muuseumide fotokogus: Kaevandus Käva-2 töötajad (RM F 646:149); vt <https://www.muis.ee/museaalview/1800807>

²⁰ 1953. aastal hakati uraanimaaki sisse tooma Tšehhoslovakiast ja Saksa DV-st.

²¹ NSV Liidu esimese aatomipommi uraan võis olla Sillamäel toodetud (Maremäe 2000: 478).

kes siin käsitletud perioodil alustas alles kirjanike liidu noorliikmena oma loome- teed, tutvustas aga peagi tuumajõudu Aatomiku seikluste kaudu ka oma lasteraama- tuis (Talivee 2022).

Põlevkivibasseini (üles)ehituse etappe on Loomingus kujutatud küll komso- moliehituse, küll hoogtööna või töölahinguna pärast sõda (nt Leberecht 1948: 1355). Kirjandus vaikib aga põlevkivi ja uraani kaevandanud vangidest, kes nii ehitustel kui ka kaevandustes sageli viimase jõu varul töötasid (Kaasik 2012, 2013; Sepp, Pensa 2009: 15; vt ka Talivee 2019: 115–118).²² Kohtla-Järve vangilaagrit ning tööd õli- vabrikus ja põlevkivikaevanduses on kujutanud oma joonistustel sõjavangist graafik Kurt Sieth (1992). Sillamäe uraanikaevanduses rakendati sõjavange, sealhulgas eest- lasi, lätlasi ja leedukaid, hiljem ka kriminaalvange.

Eesti päritolu vangid kaevandasid ka kaugel kodumaast. 1956. aastal avaldati Loomingus Raimond Kaugveri novell „Doktor Kollom”, mis ei kõnele küll kaevan- dusest, ent on endise Vorkuta söekaevanduse vangist kaevuri kirjanduslik debüüt. 1958. aastal ilmus mõni aasta varem Komi ANSV-s vangina sütt kaevanud Jaan Krossi esimene luulekogu „Söerikastaja”, temagi luulet, ehkki mitte maavarade tee- mal, avaldati juba mitmes 1956. aasta Loomingu numbris.

1949. aasta mainumbris peitub üks sootuks erinev kaevandusest kirjutatud tõlke- luuletus, mille vahendaja on pühendanud küllap just nimetutele, kodust kaugel maa alla vangistatud kaevuritele. Nimelt on Betti Alver aasta enne põlu alla sattumist tõlkinud Aleksandr Puškini luuletuse „Läkitus Siberisse” (1827). Selle erinevus ja sõnum²³ maavaradele pühendatud ülejäänud kirjatöödest on niivõrd silmahakkav, et avaldamise tegi võimalikuks küllap just vene kirjandusse kuulumine ja miks mitte ka juba Gustav Suitsu poolt 1930. aastatel täheldatud Puškini-kultus.

All kaevendeis, kus lasub öö,
teis uhkelt loitku vastupanu:
ei kao te murerikas töö,
te igatsuste üllas janu.

Ning lootus, häda sõsar truu,
toob allmaa urkaissegi sõõmu
uut agarust ja elurõõmu –
aeg saabub ammuoodatu.

Arm, sõprus, kiindumus – kõik see
ka läbi müüri murrab raja,
nii kui mu laulu võimas kaja
te juurde kongi leiab tee.

²² Üks meeldejäävaid kirjanduslikke jälgi on Hermann Behri „Hundina Virumaa metsades” (1958, e k 1994) – loo peategelane on Kiviõli kaevandusest põgenenud sõjavang.

²³ Vastupanuvormidest kirjanduses on kirjutanud Tiit Hennoste: kas sinne variant on „valikuline vaikimine” ehk avaldamine võimu poolt otseselt mitte keelatud teemal (vt Hennoste 2018: 231)?

Pea vanglaist valguvad te väed
 täis vabaduse rõõmsat kihku
 ja väravas teil mõõga pihku
 taas vajutavad sõbrakäed.
 (Puškin 1949)

Lõpetuseks

1940. aastate lõpul ja järgmise kümnendi esimesel poolel leiab Loomingus rohkesti nii Eesti kui ka laiemalt Nõukogude Liidu maavarade kaevandamist kajastavaid eri žanrides kirjutisi. Neid esineb lainetena pärast tööstuse kujutamise kohta tehtud suuniseid ja üleskutseid, mis on seotud rahvamajanduse planeerimise ja viisaastakutega, ent on ka perioode, kus Eesti olulisemast tööstusharust pole numbrite viisi juttu. Muud maavarad tulevad sisse enamasti teiste liiduvabariikide kirjanduse tutvustustes või näiteks töölisliikumise ajaloo kajastamisel (Donbass ja süsi, Kaspia meri ja nafta, Siber ja sool ning kuld). Põlevkivist kirjutamine varieerub üleskutsetest seda teemat kajastada, lihtsalt mainimisest kuni üksikasjalike kaevanduskirjeldusteni. Põlevkivinarratiiv kõneleb hiilgavast suurtööstusest ning selle tarbeks ehitatava(te)st imelis(t)est kaevanduslinna(de)st, korrates üle maavara kaevandamise siinse ajaloo okupatsioonivõimu aspektist. Kirjandus on olnud silmatorkavalt rakendatud suurprojektide rajamise teenistusse.

Eesti Vabariigi aegset tööstust, mida kaasajal sarnaste vahendite, aga siiski teistsuguste meetoditega reklaamiti või kajastama suunati (kogemus, mida näiteks uue korraga alles harjuv Looming ka ära kasutab), on Nõukogude okupatsiooni ajal näidatud alguses kapitalistidele kuulunud töölisi rõhuva süsteemina, järjest vähem mainiti aga 1950. aastatel, et midagi kasutamisväärset oli olemas ka enne sõda. Kirde-Eestit, näiteks Kohtla-Järve kanti enne 1940. aastat on kujutatud viletsa, vaese ja soise maalapina. Siiski kasutati oskuslikult ära kogu varasem pärand; võõrvõim alustas kirjanduse kaudu endale oluliste teemade propageerimist, astudes siiski juba mõnevõrra sissekantud kingadesse.

Kohalikke ehk eestlasi on enamjaolt kujutatud varem orjatööd teinud, lihtsa-meelsete ning piiratud kujutlusvõimega isikutena, kel on uult korralt ja mujalt Nõukogude Liidust saanud inimestelt ääretult palju õppida (ja kaugeltki mitte ainult mäetööstuses), ent samas ei ole unustatud väärtustada mõnda, kes esindas töölisklassi juba Eesti Vabariigis. Ajakirjas Looming avaldatud põlevkivikirjanduses võimendub perspektiivina tänuliku õpipoisi alt üles vaataja seisund: vaesele mahaäänunud agraaralale rajatakse säravaid stalinistlikke ja utoopilisi põlevkivilinnu.

Kaevureid väärtustati ning nii mõnestki juba vabariigi ajal kaevandustes töötanud said ENSV-s tähtsad tegelased. See ei erine omakorda kuidagi neist, kes kaevandustest kirjutasid.

Põlevkivikirjanduse areng on omakorda kooskõlas reaktsiooniga Andrei Ždanovi nõuetele nõukogude kirjaniku olemusest: kirjanikke kasvatati (ümber) ideoloogiliselt ja kirjanduslikult (kuni 1949–1950), süsteem hakkas tööle, seejärel tulemusi

vaeti ning reageeriti vastavalt: näiteks heideti need, kes tingimustele ei vastanud, kirjanike liidust välja või vangistati (Hennoste 2018: 229–230). Tiiu Kreegipuu (2011: 38) väidab, et eestlaste puhul ei olnud propagandamehhanism piisavalt efektiivne ning täielikku kontrolli inimeste mõtete üle ei saavutatud ehk nõukogude tsensuuri siiski lõpuni efektiivsena tööle panna ei õnnestunud. Siin käsitletud tekstikogumis võiks olla selliseks näiteks Betti Alveri Puškini-tõlge. Vaadeldud perioodi lõpul hakkas kirjandus ühtpidi kohastuma sotsrealismiga, muutudes pisut vähem stalinistlik-vulgaarseks (omaette illustreeriv on, kuidas Looming reageeris Stalini surmale ehk leinajäreljärgi järel oli ta järsku unustatud), teisalt hakkasid taas kirjutama Eestisse tagasi jõudnud kirjanduslikult andekad inimesed ning neid ka avaldati. Kirjutamise võimalused avardusid ka temaatiliselt. Siinne valim aitab ehk mõista, miks venekeelse nõukogude propagandakirjanduse keskel kasvanud inimesel võib kahjuks olla ajaloost hoopis teine arusaam kui meil.

Vaadeldud materjal kuulub põlevkivist kirjutamise esimesse etappi, kahte kümnendisse, mis eelnesid sellele, kui Balti ja Eesti soojuselektrijaamades hakati „pruuni kulda” kasutama hiiglaslikes kogustes ja looduse laastamine omandas tohutud mõõtmed (Sepp, Pensa 2009: 16). Kirjeldatu on osa Teise maailmasõja järgsest Euroopa majandushüppest, mis halvendas keskkonnatingimusi Lääne-Euroopas, Ida- ja Kesk-Euroopas tõi aga kaasa enneolematu ulatusega tööstus- ja linnakeskkonna reostuse (Pál 2017: 62). 1960. aastatel hakkasid loodusressursside kasutamisega kaasnevad keskkonnamõjud ja mure nende pärast jõudma samuti eesti kunsti (Kaljundi 2022) ja kirjandusse (Talivee 2022), ent siin uuritud tekstivalimis sellest juttu pole, looduse alistamine on üksainus töövõit. Artikkel osutab, kuidas sai Kirde-Eestis alguse fossiilsete maavarade ohjeldamatu ja hoolimatu kasutamine, mida (võib-olla ka kogu selle kajastuse lummuses) ei taheta lõpetada nüüdki, kui sellisele vajadusele viitab kliimamuutus. Sellega hakkasid kaasnema nähtavad keskkonnamured, mis ristusid sotsialismi võidukäiguga põlevkivitööstuses. Edasine uurimisetapp võiks olla võimalike märkide otsimine järgnevate kümnendite Loomingust. Tuumaenergeetikat peegeldab siinne valim küll peamiselt relvajõuna, ent Nõukogude Liit sidus oma tuumaenergeetika võrku küll tehnika, küll toorainega Soome ja idabloki riike, tekitades energiasõltuvust (sarnane sõltuvusküsimus varitseks ka tänapäeval).

Kohtla-Järvelt pärit geograaf Anu Printsman on kirjutanud:

Omamoodi sümbolne oleks, kui suur osa Eesti energiasõltumatuses tuleks edaspidigi põlevkivibasseinist, aga teiste energiate arvelt, kasvõi tuugenitest (tuulik + elektrigeneraator) Narva tuhaväljadel. Suured maa-alad, mis on kaevandamisest rohkem või vähem räsitud, on just sobilikud palju ruumi vajavate asjade sooritamiseks ning kui praegu nende kasutamiseks häid ideid napib, siis võiks jätta ruumi tulevikuarengutele. (Printsman 2019: 103)

Sellisele vastandusele on üles ehitatud Maarja Pärtna tsitaat artikli alguses: murtud maastik, aga uus lootus, sõbralik tulevikuenergia. Lisaks kirjutab luuletaja meie vajaduste kahandamise olulisusest (Pärtna 2022).

Edaspidi tuleks siia koondatud materjali kõrvutada näiteks ressursside koloniaalse hõivamise kajastustega põlisrahvaste kirjanduses (Leete 2015); ka eesti keelde on tõlgitud metsaneenetsi Juri Vella lühiproosakogu „Järvetuul” (2011, Art Leete tõlkes). Otsida tuleks sarnaseid mustreid ja siin kogutud andmestik asetada tolleaegsete naaberliiduvabariikide, aga ka üldiselt Ida-Euroopa keskkonnaprobleemide ja -liikumiste uurimise raamesse, mida on käsitlenud näiteks Viktor Pál (2017) ja Anna Barcz (2021).

Artikkel on valminud Eesti Teadusagentuuri rühmagrandi PRG908 „Eesti keskkonnaliikumine 20. sajandil: ideoloogia, diskursid, praktikad” raames. Tänan nõuannete eest lisaks tundmatule retsensendile Anu Printsmani ja Mait Seppa ning Olaf Mertelsmani ja Tõnu Tannbergi.

VEEBIVARAD

Vägivalla tüpoloogia. https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/24125/vgivalla_tpologgia.html

Eesti filmi andmebaas. Andruse önn. <https://www.efis.ee/et/filmiliigid/film/id/25>

KIRJANDUS

Amurski, Ilja 1950. Meie ees on avarad teed. – *Looming*, nr 7, lk 807–808.

Annuk, Eve 2017. Stalinismi „Teised”: Ilmi Kolla kui teisitimõtleva. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 16, lk 35–56. <https://doi.org/10.7592/methis.v16i20.13890>

Annus, Epp 2019. Sotskolonialism Eesti NSV-s: Võim, kultuur, argielu. (Heuremata. Humanitaarteaduslikke monograafiaid.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

Antson, Aleksander; Sirge, Rudolf 1930. Tänapäeva Venemaa. Tartu: Noor-Eesti.

Barcz, Anna 2021. Environmental cultures in Soviet East Europe: literature, history and memory. London–New York: Bloomsbury Academic.

Hain, Jüri 1982. Eessõna. – Arkadio Laigo. Hando Mugasto. Näituste kataloog. Koost M. Miljan. Tallinn: Eesti NSV Riiklik Kunstimuseum, lk 3–8.

Hennoste, Tiit 2011. Ametiühingust rühmituseks. Eesti Nõukogude Kirjanike Liit kui kirjandusrühmitus ja tema esimene põhikiri kui kirjanduslik manifest. – *Uurimusi 1940. aastate eesti kirjandusest*. Koost Anneli Kõvamees, Piret Viires. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 13–44.

Hennoste, Tiit 2018. Kirjandus kui vastupanu Nõukogude Eestis Teise maailmasõja järgsel perioodil. – *Ajalooline Ajakiri*, nr 2–3 (164–165), lk 225–251. <https://doi.org/10.12697/AA.2018.2-3.06>

Ilf, Ilja; Petrov, Jevgeni 1941. Ühekordne Ameerika. – *Looming*, nr 2, lk 153–172.

Jõgi, Olev 1954. Eesti nõukogude proosa 1953. aastal. – *Looming*, nr 1, lk 76–88.

Kaal, Aira 1949. Donbassist ja tema kirjandusest. – *Looming*, nr 4, lk 456–475.

Kaasik, Peeter 2012. Nõukogude Liidu sõjavangipoliitika Teise maailmasõja ajal ja sõja järgsetel aastatel: sõjavangide kinnipidamissüsteem Eesti näitel ja hinnang sõjavangide

- kohtlemisele rahvusvahelise õiguse järgi. (Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. Tallinn University. Dissertations on humanities 29.) Tallinn: Tallinna Ülikool.
- Kaasik, Peeter 2013.** Kombinaat nr 7 rajamine ja selle juures tegutsenud tööüksused peale Teist maailmasõda. – Ajalehest uraanitehaseni. Uurimusi Narva piirkonna ajaloost. (Narva Muuseumi toimetised 14.) Toim Merike Ivask. Narva: Narva Muuseum, lk 173–203.
- Kaidla, Juta 1952.** Leningradi kevad. – Looming, nr 5, lk 517–518.
- Kaljundi, Linda 2022.** Kunst, keskkond ja keskkonnaliikumine Eestis 1960.–1980. aastatel – mõningatest hästiunustatud seostest ja arengutest. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 30, lk 92–116. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22108>
- Kaljundi, Linda; Kreem, Tiina-Mall 2021.** Põlevkivitööstus ja pildid: uurimisperspektiivist ja potentsiaalist. – Pilt tänapäeva kultuuris: Võitlusvälja laienemine. (Etüüde nüüdis-kultuurist 9.) Koost Virve Sarapik. Toim V. Sarapik, Mari Laaniste, Neeme Lopp. Tallinn: Nüüdiskultuuri uurimise tööühm, lk 126–147.
- Kangro-Pool, Rasmus 1945.** Arkadi Laigo. – Looming, nr 1, lk 125–126. <https://doi.org/10.1136/bmj.1.4386.125>
- Kapp, Voldemar 1951.** Olukirjeldus kui võitlev kirjandusžanr kommunismi ülesehitamisel. – Looming, nr 1, lk 118–123.
- Karjahärm, Toomas 2006.** Kultuurigenotsiid Eestis: kirjanikud (1940–1953). – Acta Historica Tallinnensia. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 142–177. <https://doi.org/10.3176/hist.2006.1.07>
- Karlson, Kaja 2014.** Saksa okupatsiooni-aegne (1941–1944) kunstipoliitika Balti riikides ja selle kajastumine näitusel „Kolm inimpõlve eesti kunsti”. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool.
- Karotamm, Nikolai 1946.** Märkmeid kirjanduslikest päevaküsimustest. – Looming, nr 8, lk 975–988.
- Kesamäe, Manivald 1949.** Pruuni kulla linnas. – Looming, nr 8, lk 980–987.
- Kotta, Felix 1946.** Mudilaste näärilaul. – Postimees 1. I.
- Kotta, Felix 1947.** Oktoobri laul. – Looming, nr 12, lk 1480–1484.
- Kotta, Felix 1948.** Sõna. – Looming, nr 2, lk 239.
- Kotta, Felix 1949.** Maret. – Looming, nr 9, lk 1029–1030.
- Kotta, Felix 1950a.** Eesti luule sotsialistliku realismi teel. – Looming, nr 2, lk 224–244.
- Kotta, Felix 1950b.** Koreale. – Looming, nr 7, lk 853–854.
- Kotta, Felix 1951.** Räägib Mati. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus. 2. tr.
- Kreegipuu, Tiiu 2011.** Parteilisest tsensuurist Nõukogude Eestis. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 7, lk 28–40. <https://doi.org/10.7592/methis.v5i7.534>
- Krusten, Erni 1952.** Pidulik sündmus. – Looming, nr 8, lk 852–891.
- Kruus, Rein 1995.** Tomberg, Tamara. – Eesti kirjarahva leksikon. Koost ja toim Oskar Kruus. Tallinn: Eesti Raamat, lk 598.
- Kuningas, Henry 2015.** Hiilgava tuleviku poole. Stalinistlikud utoopialinnad põlevkivibasseinis. – Sõda ja sõjajärgne Narva linnamaastikus. Uurimusi Narva piirkonna ajaloost. (Narva Muuseumi toimetised 16.) Toim Merike Ivask. Narva: Narva Muuseum, lk 245–265.
- Kuusberg, Paul 1956.** Eduard Männikust ja tema teostest. – Looming, nr 1, lk 92–101.

- Kärner, Jaan 1941. Töölaul. – Looming, nr 1, lk 4.
- Leberecht, Hans 1948. Gaas Kohtla-Järvelt. – Looming, nr 11, lk 1353–1363.
- Leedjärv, Maarja 2022. Eesti Nõukogude Kirjanike Liidu noorte autorite koondise tegevus aastatel 1949–1952. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool, eesti ajaloo osakond. https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/83261/Maarja_Leedjärv_BA2022.pdf?sequence=1&isAllowed=y
- Leete, Art 2015. Soome-ugri nafta. – Sirp 18. XII.
- Mandel, Aive 2011. Eesti kirjanike loomingulised komandeeringud stalinismi ajal. – Ajalooline Ajakiri, nr 2 (136), lk 153–187.
- Maremäe, Ello 2000. Sillamäe uraanitehaste asutamine ja töö aastatel 1946–1952 (1973). Eesti diktüoneemakilda kasutamine. – Akadeemia, nr 3, lk 476–513.
- Merilaas, Kersti 1941. Hommik. – Looming, nr 5–6, lk 517–520. https://doi.org/10.1253/circdj.6.12_517
- Mertelsmann, Olaf 2007. Ida-Virumaale sisserändamise põhjused pärast Teist maailmasõda. – Ajalooline Ajakiri, nr 1 (119), lk 51–74.
- Mälk, Magnus 1950. Lõpuni hävitada kodanlik natsionalism meie kultuurielus. – Looming, nr 5, lk 529–534.
- Mäliksoo, Maria 2022. The Postcolonial Moment in Russia's War Against Ukraine. – Journal of Genocide Research. <https://doi.org/10.1080/14623528.2022.2074947>
- Männik, Evald 1947. Traataed. – Looming, nr 4, lk 367–427.
- Olesk, Sirje 2022. Aegade lugu. Kirjanike liit Eesti NSV-s. Tallinn: Eesti Kirjanike Liit.
- Pál, Viktor 2017. Technology and the Environment in State-Socialist Hungary. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-63832-4_4.
- Printsmann, Anu 2019. Põlevkivibassein täis sädemeid. – Vikerkaar, nr 9, lk 101–103.
- Puškin, Aleksander 1949. Läkitus Siberisse. Tlk Betti Alver. – Looming, nr 5, lk 518.
- Päll, Eduard 1947. Sõnavõtt eesti nõukogude kirjanike kongressil. – Looming, nr 1–2, lk 103–109.
- Pärtna, Maarja 2022. Elav linn. Tartu: Tedretäht.
- Rebassoo, Liina 2014. Üleliiduline Välismaaga Kultuurisidemete Arendamise Organisatsioon ning vasakharitlaste Moskva-meelsuse kujunemine Eestis ja Prantsusmaal maailmasõdade vahelisel ajal. Magistritöö. Tartu Ülikool.
- Riabczuk, Mykola 2013. Colonialism in Another Way. On the Applicability of Postcolonial Methodology for the Study of Postcommunist Europe. – Porównania, nr 13, lk 47–59.
- Rummo, Paul 1949. Plahvatus. – Looming, nr 10, lk 1194.
- Saat, Joosep 1950. Kümme aastat Nõukogude Eestit. – Looming, nr 7, lk 776–792.
- Saateks. – Looming 1954, nr 1, lk 3–5.
- Sang, August 1941. Laul uuest inimesest. – Looming, nr 1, lk 7–8.
- Saueauk, Meelis; Tannberg, Tõnu 2014. Kuidas võeti Kremli vastu otsus ühise küüditamisoperatsiooni läbiviimiseks Balti liiduvabariikides 1949. aasta kevadel? Nikolai Karotamme ülestähendus kohtumisest Jossif Staliniga 18. jaanuaril 1949. – Tuna. Ajalookultuuri ajakiri, nr 3, lk 92–97.
- Sein, Valter 1951. Kahel generaatoril. – Looming, nr 5, lk 575–584.
- Semper, Johannes 1946. Viisaastak ja kirjanikud. – Looming, nr 7–8, lk 779–791.

- Sepp, Mait; Pensa, Margus 2009.** Põlevkivisaaga Narva karjääri maadel. – Eesti Loodus, nr 6, lk 14–19.
- Sepp, Mait; Tammiksaar, Erki; Pae, Taavi 2014.** Piiludes põlevkivitööstuse hälli II. – Eesti Loodus, nr 12, lk 36–39.
- Sieth, Kurt 1992.** Kohtla-Järve 1945/49. Als Kriegsgefangener der UdSSR in Estland. [Näituse-kataloog.]
- Skulski, Grigori 1946.** Ustavuse, mehisuse ja tahte inimesed. – Looming, nr 5, lk 638–640.
- Suits, Gustav 1939.** Kirjandusloolase tähelepanekuid SSSR-ist. – Looming, nr 9, lk 995–998.
- Sultson, Siim 2019.** Stalinist Urban Ensembles in East Estonian Oil-Shale Mining and Industrial Town Centres: Formation Mechanisms and Urban Space Identity as the Potential for Spatial Development. Tallinn: TalTech Press.
- Talivee, Elle-Mari 2019.** Ida-Virumaa ülesehitamisest pärast sõda kirjanduses ja filmikunstis. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 19, lk 112–134. <https://doi.org/10.7592/methis.v19i24.16200>
- Talivee, Elle-Mari 2022.** Vladimir Beekman, Aatomik ja fosforiidisõda. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 30, lk 68–91. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22107>
- Tammiksaar, Erki 2018.** Põlevkivisajand. – Horisont, nr 1, lk 48–49.
- Tannberg, Tõnu 2022.** „Seda džässi on vaja kõvasti liistu peale tõmmata, et temast nõukogude džäss saaks”. Muusikaelu parteilise ohjamise killuke 1946. aasta septembrist. – Sirp 1. VII.
- Tannberg, Tõnu 2023.** „See inimene oskab näha! Oskab kirjutada!” Stalini preemia kui kirjanduselu nõukogustamise vahend Hans Leberechti näitel. – Keel ja Kirjandus, nr 1–2, lk 68–90.
- Tiitus, Romulus 1945.** Haakristi haarete vahel. Mälestusi kokkupuuteist eesti kultuuritöölis-tega fašistide vangilaagris. – Looming, nr 2, lk 203–209.
- Tuglas, Friedebert 2014.** Kriitika IX. Kriitika X. – F. Tuglas, Kogutud teosed 11. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus.
- Tuulse, Armin 1941.** Töö Eesti kunstis. – Looming, nr 1, lk 31–40.
- Unistus sai tegelikkuseks.** – Kaevur 12. IV 1950.
- Uus Eesti 1938.** Kirjanik A. Mälk Kiviõlis. – Uus Eesti 26. VIII, nr 233.
- Uute saavutuste poole eesti nõukogude kirjanduses.** – Looming 1950, nr 6, lk 659–666.
- Vaarandi, Debora 1948.** Viru kaevurid. – Looming, nr 4, lk 442–447.
- Varik, Robert 2020.** Friedebert Tuglase vahekord Nõukogude režiimiga aastatel 1940–1941 ajakirja Looming näitel. Bakalaureusetöö. Tartu Ülikool.
- Vseviiov, David 2002.** Kirde-Eesti urbaanse anomaalia kujunemine ning struktuur pärast Teist maailmasõda. (TPÜ humanitaarteaduste dissertatsioonid.) Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus.

Elle-Mari Talivee (sünd 1974), PhD, Tallinna Ülikooli teadur; Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse vanemteadur (Väikese Illimari 12, 11623 Tallinn), ellemari@utkk.ee

Depiction of the oil shale industry in *Looming* magazine between 1940 and 1956

Keywords: Estonian literature, Soviet studies, North-East Estonia, natural resources

The focus of the article is on the depiction of oil shale mining, which had intensified after the occupation of Estonia by the Soviet Union in 1940, in *Looming* magazine during the first decades of the occupation. It also provides a brief overview of the coverage of the extraction of this natural resource during the Republic of Estonia: from the second half of the 1930, in particular, literature, art, film and photography began to be urged to cover topics deemed to be of national importance, while the exports of shale oil increased as a result of the armament of Nazi Germany.

To the modern reader, the post-war Soviet Estonian propagandist literature on oil shale mining reads like a form of colonial violence or a consequence thereof, distorting both the object depicted and those who depicted it. The so-called oil shale literature of the time is meant to convey a message (Stalin's socialist-realist writer as an engineer of human souls), while making concessions to form. The description of conditions emerges as a new genre. The authors published in *Looming* during that era often had a similar background: they had served in the Red Army or spent time in the Soviet home front or came from Russia, hence they had had time to acquire the main principles of socialist realism. Novice writers also began to produce texts. Both writers and artists were sent to cover the oil shale basin, and *Looming* makes up only a portion of the whole coverage (which includes film and news media). Texts in various genres that are dedicated to the extraction of natural resources come in waves after guidance and calls to depict the industry in connection with national economic planning and five-year periods. On the other hand, there are periods where whole issues go by without a word on Estonia's most important industry. The oil shale narrative centres on a grand industry and the wondrous Stalinist mining town(s) built for it, reframing the local history of the extraction of this resource from the perspective of the occupying power.

Elle-Mari Talivee (b. 1974), PhD, Tallinn University, Research Fellow; Senior Researcher of the Under and Tuglas Literature Centre of the Estonian Academy of Sciences (Väikese Illimari 12, 11623 Tallinn), ellemari@utkk.ee